

Българите в Северното Причерноморие
изследвания и материали
том шести

**ЗНАЦИ ВЪРХУ
КАНЦЕЛА НА ЦЪРКВА № 2 В ДРЪСТЪР**

**Стефка Ангелова, Румяна Колева,
Елена Ангелова, Ралица Иванова**

През 1993 г. при археологически разкопки в северната част на укрепения средновековен град беше разкрита църква, която е част от голям архитектурен комплекс. Проучването му все още не е завършено. Самата църковна сграда има сложна строителна история. Изграждането ѝ може да се постави малко след официалното приемане на християнството. Църквата има два основни строителни периода. Първоначално тя е била трикорабна, триапсидна базилика. Носещите елементи в нея са зидани правоъгълни стълбове с масивен градеж. Сградата е претърпяла основно преустройство, което според стратиграфските ни наблюдения може да бъде отнесено към края на X в. Стените ѝ са съборени до втория надосновен ред и са издигнати наново, а правоъгълните стълбове са заменени с кръстати. Към това преустройство се отнасят вторичните настилки и мраморният канцел в централната апсида.

За да бъде изяснен първоначалният план на олтарната част, в централната апсида беше направен сондаж, което наложи демонтирането на канцела. При вдигането на мраморните плочи установихме, че върху обратната страна на северната плоча с фино длето са врязани знаци – 3 ипсилона с две хасти, знак във форма на хикс с пречупено рамо и още един малък знак във вид на прав ъгъл (обр. 1). Вторият канцел е лежал върху 10-сантиметрова хоросанова подложка. 0,70 м под нея беше разкрита подложката на първоначалната олтарна преграда (обр. 2). Тя е изградена от дребни камъни и фрагментирани тухли, залети с хоросан. Размерите и мястото ѝ съвпадат

напълно с тези на вторичния канцел (обр. 3). Този факт ни кара да изкажем предположението, че мраморните плочи от втория канцел всъщност са преупотребени плочи от първоначалната олтарна преграда.

Знаците не са се виждали. Фактът, че са нанесени именно върху канцела, а са оставали скрити, поставя отново въпроса за смисловото им значение и особено за това на знака ипсилон с две части.

Подобни знаци са известни още от първите проучвания на ранносредновековните български центрове и броят им непрекъснато расте. Те поставят няколко въпроса, свързани с датировката, територията на разпространение, произхода и значението им. Опити за решаването им са правени, както в обобщителни съчинения, така и в публикации върху конкретни паметници. Изказани са различни, често противоречиви становища.

Особено внимание е отделено на ипсилона с две части. Върху канцела от Силистра той е връзан 3 пъти в съчетание с още два знака. Поради това ще се спрем накратко върху основните мнения изказвани в литературата.

Знакът се среща върху квадрати¹, каменни плочи от настилки², тухли и керемиди³, водопроводни тръби⁴, колони⁵, върху един от девташларите⁶, върху саркофаг № 4 при Голямата базилика⁷, върху каменни плочи в съчетание с други знаци⁸, върху фрагмент от скулптурно изображение⁹, върху хоросанови мазилки и фуги¹⁰, върху скали, в пещери и скални манастири¹¹. Открива се много често върху керамични съдове, връзан преди или след изпичането на съда или отпечатан върху дъното при формоването на бавно колело¹². Среща се върху накити – пръстени¹³ и медальони¹⁴, представен е и върху седмолъчна розетка от Плиска¹⁵.

Според проф. В. Бешевлиев¹⁶ основната територия на разпространението му съвпада с границите на Първата българска държава.

Датировката на паметниците с този знак поставя редица проблеми. По-голяма част от металните изделия са случайни находки или не са намерени в археологическа среда, която позволява точната им датировка. Най-ранните паметници, върху които се среща, са квадрати от основите на монументални сгради и крепостни съоръжения в Плиска (Крумовия дворец, крепостната стена) и върху т. нар. червеноангобирана керамика на бързо колело, намирана в основите на крепостната стена, в ямите от дървени колове от селището в ЮИ част на Външния град и др.¹⁷ Следователно определянето на долната граница на разпространение на ипсилона с две части до голяма степен зависи от уточняване датировката на градежите в Плиска. Тъй като знакът е нанасян често върху керамични съдове, възможности в това отношение би дало разработването на по-детайлна хронология на българската ранносредновековна керамика. За горна граница повече от изследователите приемат края

на X в., но се среща и върху керамика от жилища, датирани с анонимни византийски монети в първите десетилетия на XI в.¹⁸

Употребата на знака в езическия и в християнския период поражда многобройни и противоречиви становища за произхода и смисъла му.

Ипсилонът с две части е разглеждан като число¹⁹, буква²⁰, руна²¹, съкращение от гръцки букви²², съкращение от руни²³, идеограма²⁴, криптограма²⁵, знак – тамга²⁶, магически знак²⁷, съчетание от знаци. Никой до момента не е успял категорично да определи характера на знаковата система или системи, на които принадлежат многобройните знаци от ранносредновековна България, в това число и ипсилонът. Поради това авторите дават повече от едно решение, като акцентират върху промените в значението и употребата му.

Разглеждането на знаците като производствени, строителни²⁸ или каменоделски²⁹, или пък като знаци за притежание поставя ударението върху въпроса за употребата, а не за смисъла им.

Като изхожда от широкото му разпространение, В. Бешевлиев приема, че знакът има по-универсални функции на апотропей, “който отблъсква злите сили и носи здраве и щастие”³⁰.

Много автори споделят това мнение, но дават различни обяснения на произхода и смисъла на ипсилона с две части. Ст. Михайлов³¹ не отрича апотропейния му характер, но за разлика от останалите изследователи, които виждат в него знак или съчетание от знаци, смята, че това е тюркска магическа дума, изписана с гръцки букви.

Някои го смятат за схематично представяне на по-сложно изображение – молител или някаква предпазна сила³².

Други се обединяват около идеята, че това е родов знак, знак – тагма или име. Част от тях приемат, че това е знак на владетелски род – на рода на Борис и Симеон³³.

Знакът е тълкуван и като белег за върховна, божествена власт³⁴.

За В. Бешевлиев той е символ на Тангра, но се колебае дали е идеограма или руна със звуково значение³⁵. Към това мнение се присъединяват и други автори³⁶.

Особено противоречиви са мненията за смисъла на знака в случаите, когато е съчетан с кръст. Тук всички изследователи се спират на медальоните, на едната страна на които е представен ипсилон с две части, а на другата кръст. Според едни, тези паметници принадлежат на езическия период, а кръстът се разглежда като съчетание от ипсилона и няма връзка с християнската религия³⁷. За други в тези медальони кръстът е символ на новата религия, но е съчетан с езическия знак. Те ги разглеждат като паметници на преходния период между езичество и християнство³⁸. Подобно е становището на Е.

Мусакова, но тя не изключва възможността кръстът да е бил нанесен допълнително³⁹. Р. Рашев допуска, че ипсилонът има християнски смисъл, който се е появил още в езическо време⁴⁰.

Според Е. Триарски знакът е монограм или криптограма с рунически знаци на Христос⁴¹.

П. Иванов вижда в знака Уі арабска дума, изписана с руни, която има значение "три, респективно Троица"⁴².

Както се вижда от всичко, изложено дотук, единно становище за предназначението и семантиката на този, може би най-разпространен в границите на Първото българско царство, знак, няма. Нашето съобщение има за цел да прибави към вече известните паметници още един в конкретна археологическа среда. Ако приемем, че мраморните плочи на канцела са използвани за първи път в изграждането на църковната постройка, това означава, че онези, които са нанесли знаците, не са влагали християнска символика в тях. Категорично доказателство за това е, че знаците са върху долната страна на плочата. Нанасянето им едва ли е случайно. Съществува и една друга възможност – плочите на канцела да произхождат от някаква по-ранна сграда, може би от езическия период. При всички случаи ипсилоните с две хасти върху канцела от църква 2 в Дръстър не могат да се приемат за християнски символ.

БЕЛЕЖКИ

¹ Шкорпил, К. Знаци на строителном материале. – Абоба – Плиска, ИРАИК, 1905, X, 250–264; Шкорпил, К. и Х. Преглед на древнобългарските паметници. – ИВАД, VII, 1921, с. 122, фиг. 27; Фехер, Г. Писмени паметници на прабългарите в Мадара. – Мадара. С., 1934, т. I, табл. XIII, 14; Comşa, M. Die bulgarische Herrschaft nordlich der Donau während des IX. und X. Jh. im Lichte der archäologischen Forschungen. – Dacia, N. S., IV, 1960, 395–422; Pudiš, Iv. Sudikocski znaci. – Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Godišnjak – III, Centar za Balkanološka ispitivanja. kn. I, Sarajevo., 179–185, tabla I–II, 1965; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII – X век. С., 1980; Макарова, Т. И., Плетнева, С. А. Типология и топография знаков мастеров на стенах внутреннего города Плиски. – Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 212–233; Аладжов, Ж. Проучвания върху старобългарските знаци (В търсене на закономерности). – РП, XXII, 1991, 71–154; Димитров, Я. Знаци по зидовете на монументални постройки в Плиска. – Плиска – Преслав, т. 6, 1993, 69–78.

² Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., с. 11, обр. 2.

³ Comşa, M. Die bulgarische Herrschaft... – Dacia, N. S., IV, 1960, 395–422; Тотев, Т. Старобългарски производствен център за строителна керамика в чашата

на язовир Виница. – ИНМШ, VI, 1973, 159–187; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., С., 1980; Бешевлиев, В. Географското разпространение на прабългарския знак на Уі. – ИНМВ, 25 (40), 1989, 49–51.

⁴ Милчев, Ат. Археологически разкопки и проучвания в м. Асардере, Плиска през 1959 г. – ГСУ – ФИФ, LIII, 1960, табл. XV, обр. 12_{1,6}; Mitrea, V. Doua tuburi dintr-o condicată de ara din epoca feudală timpurie descoperite la Cascioarele. SCIV, XI, 2, 1960, 435–439; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху... С., 1980, с. 160, табл. XXI, 5.

⁵ Шкорпил, К. и Х. Римският водопровод в гр. Варна. – ИВАД, II, 1909, с. 6; Тотев, Т. Каменна колона със знаци от Преслав. – МПК, 1969, 3, 20–22; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху... С., 1980; Йотов, В. Колона със знаци от с. Абрит, Толбухинско. – ИМВ, 25 (40), 1989, 52–53; Бешевлиев, В. Географското разпространение... – ИМВ, 25 (40), 1989, 49–51.

⁶ Шкорпил, К. Мегалитическите паметници. – Абоба – Плиска, ИРАИК, 1905, X, 372–384; табл. LXXI.

⁷ Михайлов, Ст. Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска. – Плиска – Преслав, т. 1, 1979, 44–59, обр. 26а.

⁸ Рашев, Р. Ранносредновековен надпис на гръцки език от Външния град на Плиска. – Археология, 1986, 2, 38–39; Алексова, Б. Епископијата на Брегалница. Прилеп, 1989, с. 294, обр. 140.

⁹ Фехер, Г. Писмени паметници... – Мадара, т. I, 1934, с. 405; Алексова, Б. Епископијата на Брегалница. Прилеп, 1989, 270–271, обр. 290 и 293.

¹⁰ Фехер, Г. Писмени паметници на прабългарите в Мадара. – Мадара, т. I, 1934, с. 401; Алексова, Б. Епископијата на Брегалница. Прилеп, 1989, с. 291, обр. 130.

¹¹ Фехер, Г. Писмени паметници... – Мадара, т. I, 1934, с. 396; Фехер, Г. Разкопки в местността Кирика над с. Калугерица. – Мадара, т. II, 1936, с. 108; Бешевлиев, В. Етническата принадлежност на рунните надписи от Мурфатлар. – Векове, 1976, 4, 12–22; Маргос, А. Средновековни скални обители от река Бели Лом. – ИМВ, 23 (38), 1987, 114–131; Атанасов, Г. Няколко скални манастира в Южна Добруджа. – ИМВ, 25 (40), 1989, с. 60, табл. III, обр. 4.

¹² Comşa, M. Die bulgarische Herrschaft ... – Dacia, N. S., IV, 1960, 395–422; Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. С., 1977.

¹³ Hampel, I. – Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, 1905, V. III, Taf. 329, 9; Мавродинов, Н. Прабългарската художествена индустрия. – Мадара, II, 1936, обр. 260; Станчев, С., С. Иванов, Некрополът до Нови Пазар. С., 1958, 102–103, обр. 28; Рашев, Р. За хронологията и произхода на знака "ипсилон с две хасти". – Приноси към българската археология, С., 1992, I, 96–102, вж: бел. 18.

¹⁴ Тотев, Т. Един бронзов медальон със знаци от Преслав. – Археология, 1967, 2, 36–39; Тотев, Т. Прабългарски метални амулети от Преслав. – Плиска – Преслав, 2, 1981, 182–186; Аладжов, Ж. Нов медальон със знаци. – Нумизматика, 1981, 3, 28–31; Тотев, Т. За една група метални печатчета амулети от Преслав. – Проблеми на прабългарската история и култура, I. С., 1989, 365–377; Тотев, Т. За една група бронзови амулети с фланкиран с вертикални хасти ипсилон от Североизточна

България. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 5–15; Атанасов, Г. За датировката, разпространението и семантиката на медальоните с IYI и двоен кръст. – *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. В. Търново, 1993, 163–171.

¹⁵ Vakišnikov, S. Ein Denkmal runischen Schrifttums aus Pliska. – *Studia in Honorem Veselini Besevlliev, S.*, 1978, 245–254.

¹⁶ Бешевлиев, В. Географското разпространение на ... – *ИНМВ*, 25 (40), 1989, 49–51.

¹⁷ Ангелова, Ст. Местни традиции във формирането на битовата керамика в Североизточна България VII – X в., ГСУ ИФ, 77, 1984, 110–111; Рашев, Р. За хронологията и произхода... – Приноси към българската археология, 1992, 1, 96–102; Димитров, Я. Знаци по зидовете... – Плиска – Преслав, т. 6, 1993, 69–78.

¹⁸ Непубликувани материали от Дръстър.

¹⁹ Фехер, Г. Паметници на прабългарската култура. – *ИАИ*, III, 1925, 53–54.

²⁰ Шкорпил, К. и Х. Преглед на древнобългарските паметници. – *ИВАД*, VII, 1921, 122; Фехер, Г. Паметници... – *ИАИ*, III, 1925, 53–54; Фехер, Г. Писмени паметници... – Мадара. С., 1934, I, с. 399; Антонова, В. Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Коларовградско. – *ИНМ Коларовград*, III, 1965, с. 28.

²¹ Шкорпил, К. и Х. Преглед на древнобългарските паметници. – *ИВАД*, VII, 1921, 122; Бешевлиев, В. За значението на първобългарския знак... – *ИНМВ*, 15 (30), 1979, с. 19.

²² Сачев, Е. Надписът върху бронзовата розета от Плиска. – *Векове*, 1977, 6, 78–81; Михайлов, Ст. Към тълкуването на сложния знак IYI и на израза “медното гумно”. – *ИНМВ*, 23 (38), 1987, 92–98.

²³ Бешевлиев, В. За значението на първобългарския знак... – *ИНМВ*, 15 (30), 1979, с. 20; Москов, М. Прабългарски рунически знак IYI за теонима Тангра (разчитане и тълкуване). – *Palaeobulgarica*, I, 1986, с. 15; Петрова, П. За произхода и значението на знака “ипсилон” и неговите дофонетични варианти. – *Palaeobulgarica*, XIV, 1990, 2, 23–39.

²⁴ Бешевлиев, В. За значението на първобългарския знак... – *ИНМВ*, 15 (30), 1979, с. 15.

²⁵ Tryarski, E. Alter und neue Probleme der runenartigen Inschrift Europas. Versuch der Entzifferung der Murfatlar und Pliska. – *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa*. Wiesbaden, 1985, 53–80.

²⁶ Фехер, Г. Паметници... – *ИАИ*, II, 1925, 53–54; Станчев, Ст. Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав. – *РП*, III, 1948, 243–245.

²⁷ Бешевлиев, В. Първобългарски амулети. – *ИНМВ*, 9 (24), 1973, 53–64; Овчаров, Д. За прабългарските амулети. – *МПК*, 1977, 1, 10–12. Москов, М. Прабългарски рунически знак IYI ... – *Palaeobulgarica*, I, 1986, с. 15.

²⁸ Дончева-Петкова, Л. Знаци върху... С., 1980, с. 18; Макарова, Т. И., Плетнева, С. А. Типология и топография знаков мастеров... – Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 212–223.

²⁹ Фехер, Г. Паметници на прабългарската култура. – *ИАИ*, III, 1925, 53–54; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., С., 1980, с. 18; Димитров, Я. Знаци върху зидовете на монументални постройки в Плиска. – В: Плиска – Преслав, т. 6, 1993, с. 77; Бялабаков, Т. Разкопки на Северната и Източната крепостна стена в Плиска. – В: Плиска – Преслав, т. 4. С., 1983, с. 128.

³⁰ Бешевлиев, В. За значението на първобългарския знак... – *ИНМВ*, 15 (30), 1979, 17–24.

³¹ Михайлов, Ст. Към тълкуването... – *ИНМВ*, 23 (38), 1987, 92–98.

³² Бешевлиев, В. За значението на първобългарския знак... – *ИНМВ*, 15 (30), 1979, 17–24; Овчаров, Д. За прабългарските амулети. – *МПК*, 1977, 1, 10–12.

³³ Мавродинов, Н. Разкопки и проучвания в Плиска – *РП*, III, 1948, 165–166; Атанасов, Г. За датировката, разпространението и семантиката на медальоните с IYI и двоен кръст. – *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. В. Търново, 1993, 163–171.

³⁴ Сачев, Е. Надписът върху бронзовата розетка от Плиска. – *Векове*, 1977, 6, 78–81; Петрова, П. За произхода и значението на знака “ипсилон” и неговите дофонетични варианти. – *Palaeobulgarica*, XIV, 1990, 2, 23–39; Костова, Р. Представата за Бог в прехода езичество – християнство (по материали от манастира при с. Равна). – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, с. 63 сл.

³⁵ Бешевлиев, В. За значението на първобългарския знак... – *ИНМВ*, 15 (30), 1979, 17–24;

³⁶ Аладжов, Ж. Нов медальон със знаци. – *Нумизматика*, 1981, 3, 28–31; Москов, М. Прабългарски рунически знак IYI за теонима Тангра (разчитане и тълкуване). – *Palaeobulgarica*, I, 1986, с. 15; Тотев, Т. За една група бронзови амулети... – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 5–15.

³⁷ Бешевлиев, В. За значението на първобългарския знак... – *ИНМВ*, 15 (30), 1979, 17–24.

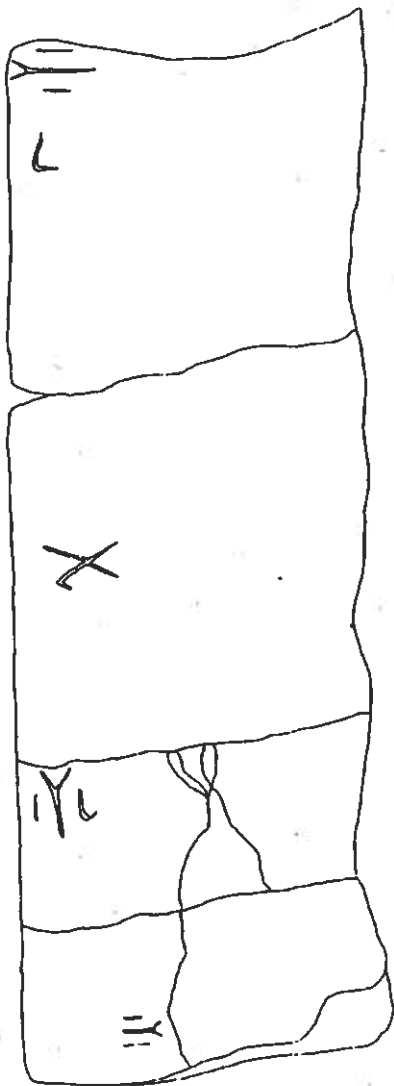
³⁸ Овчаров, Д. За прабългарските амулети. – *МПК*, 1977, 1, 10–12; Атанасов, Г. Ранносредновековни оловни медальони от североизточните български земи. – *Нумизматика*, 1988, 2, 21–26; Тотев, Т. За една група бронзови амулети... – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 5–15.

³⁹ Мусакова, Е. Към въпроса за възприемането на християнската символика в старобългарската култура. – *Археология*, 1987, 2, 11–14.

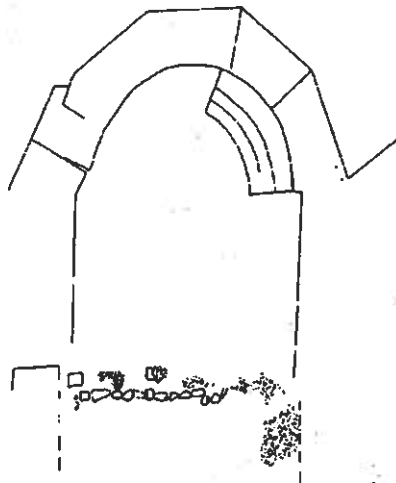
⁴⁰ Рашев, Р. За хронологията и произхода... – Приноси към българската археология. С., 1992, 1, 96–102.

⁴¹ Tryarski, E. Alter und neue Probleme... – *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa*. Wiesbaden, 1985, 53–80.

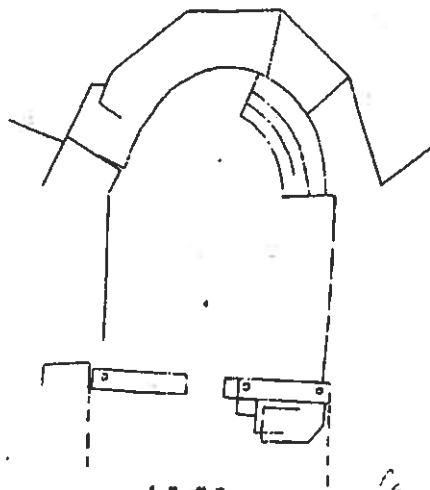
⁴² Иванов, П. Към въпроса за руническото писмо на прабългарите. – *Добруджа*, 1990, 7, с. 56.

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3